Fig. 1. Riksvapnet på kolofonsida i NT 1526 ur *Thet Nyia Testamentit på Swensko*, Stockholm, Kungliga biblioteket, F. 1700 Fol. 15 Ex. B.

Förspråk

Den 15 augusti 1526 är dateringen för det sista partiet som trycktes av *Jesus. Thet Nyia Testamentit på Swensko* (NT 1526). Därmed avslutades arbetet med den första svenska utgåvan av Nya testamentet. Tillkomsten och bruket av NT 1526 var fokus för en konferens i Uppsala den 15–16 mars 2024. Här är rapporten från den sammankomsten. För att sätta in bidragen i en sammanhängande berättelse är detta förspråk upplagt någorlunda kronologiskt medan de individuella kapitlen är ordnade efter konferensens teman, vilket beskrivs närmare i slutet av förspråket.[1]

NT 1526 kan ses som både en mycket betydelsefull publikation och en ganska oviktig. Å ena sidan är det en av de första böckerna som trycks i Sverige, därtill på svenska och det dittills mest ambitiösa trycket på folkspråket. Den har givits status som vattendelare mellan fornsvenska och nysvenska samt beskrivits som den protestantiska reformationens första triumf i vårt land. Å andra sidan ersattes NT 1526 ganska snart av Gustav Vasas bibel 1541 där Nya testamentet har påstått vara en fullständigt ny översättning. Ofta blandas de båda utgåvorna ihop eller så glöms den första helt bort. Språket i den har dessutom kritiserats.

I denna bok hoppas vi kunna visa att NT 1526 är en mycket intressant översättning och ett spännande bokverk. Ett tecken på dess betydelse men också dess brister framgår av den avslutande kolofonsidan (Fig. 1)

[1] I volymen har vi valt att plocka upp olika grafiska element från NT 1526, exempelvis de lombarder som används som anfanger i början av varje del av Nya testamentet. Flera av dem är dock så svåra att avkoda för en modern läsare att vi har valt att inte använda anfangen med ett bokstavsvärde i artikelns första ord, utan enbart som dekoration.

med motsvarigheten till uppgifterna om förlag och publikationsår på baksidan av dagens titelsidor. Den sammanfattar på sätt och vis hela översättningsprojektet.

Överst kommer rubriken "Thetta är forseet uthi Euangelistenar", alltså 'Detta är felaktigt i evangelierna'. Det handlar om en erratalista, en översikt över tryckfel i utgåvan. Listan gäller dock nästan bara första halvan av boken och utgör dessutom bara en bråkdel av alla faktiska fel. Det säger något om själva tryckprocessen och om den brådska som rådde.

Dateringen som följer diskuteras nedan, viktigare är träsnittet därunder med Gustav Vasas vapen och överskriften *Insignia Gostaui. Suecorum Gothorumque Regis*, alltså 'Gustavs, svenskars och göters konungs, vapen'. Översättningen är anbefalld av kungen och här ger han den sin sanktion. Därmed är detta den veterligen första översättningen av Nya testamentet i världen med officiell status. Samma år tillgängliggjordes den första reformationsöversättningen på engelska, av William Tyndale. Den trycktes på kontinenten och smugglades till Storbritannien där nästan alla exemplar brändes upp. Tyndale fördömdes som kättare och fick själv stiga upp på bålet tio år senare. Kontrasten mellan statusen för hans översättning och den svenska är slående. Varken Luthers översättning till tyska 1522 eller den danska från 1524 var heller officiella i samma mening som den svenska. Luthers *Das Newe Testament Deutzsch* saknar uppgift om såväl översättare som till och med tryckare. *Thette ere thet Nøye testamenth paa danske ret effter latinen vdsatthe* kom till på begäran av Kristian II som dock inte längre var dansk kung.

Oavsett status kan man tycka att NT 1526 är överspelat både som verk och som översättning. Ingetdera stämmer. Även om man bortser från dess värde som historisk källa, har den återverkningar in i vår tid. Många av de idéhistoriska strömningar som lanseras med den nya översättningen florerar alltjämt och själva texten gällde i lätt reviderad form ända till 1917 och i vissa sammanhang ännu idag. Nya testamentet i Gustav Vasas bibel var ingen fullständig nyöversättning utan en stilistisk och språklig revidering av NT 1526, och de officiella bibelutgåvor som

följde, Gustav II Adolfs bibel från 1618 och Karl XII:s bibel från 1703, var inte heller nyöversättningar utan bara språkligt reviderade versioner av Gustav Vasas bibel. I vissa sammanhang hör vi orden från NT 1526 än idag. Det enda i Bibeln som många svenskar kan utantill är nämligen ”Fader vår” i den form den fick i 1917 års översättning. Men om man jämför med den som etablerades 1526, ser man att skillnaderna är försumbara (här med moderniserad stavning, ordböjning och interpunktion):

NT 1526	1917
Fader vår som är i himlarna.	Fader vår, som är i himmelen.
Helgat varde ditt namn.	Helgat varde ditt namn.
Tillkomme ditt rike.	Tillkomme ditt rike.
Varde din vilja, så på jorden som i himmelen.	Ske din vilja, såsom i himmelen, så ock på jorden.
Giv oss i dag vårt dagligt bröd,	Vårt dagliga bröd giv oss idag,
och förlåt oss vår skuld, såsom ock vi förlåta dem oss skyldiga äro,	och förlåt oss våra skulder, såsom ock vi förlåta dem oss skyldiga äro,
och inled oss icke i frestelse,	och inled oss icke i frestelse
utan fräls oss från ondo.	utan fräls oss ifrån ondo.

För att förstå i vilken situation och tidsanda NT 1526 tillkom måste vi först se på dess förutsättningar. Från medeltiden känner vi ingen svensk komplett bibelöversättning, även om det i en inventarielista på 1340-talet nämns att kung Magnus Eriksson ägde en stor bibel på svenska. I heliga Birgittas *Vita* omtalas också att hon lät översätta bibeln åt sig. Biskop Hans Brask kände till uppgifterna om att Birgitta haft en bibel, vilket han ansåg att man borde undersöka först innan man gav sig på att översätta Nya testamentet. Inga spår finns dock av någon komplett bibel som skulle motsvara de här uppgifterna.

Däremot finns översättningar av enskilda eller grupper av bibelböcker. Flera har tillkommit i Vadstena kloster, men vissa är äldre. En av de äldre är en kommenterad, fri översättning av moseböckerna. Senare görs relativt källtextnära översättningar av de gammaltestamentliga

böckerna Josua, Domarboken, Judit, Ester, Rut och Mackabéerböckerna. Av Nya testamentet översätts tidigt Apostlagärningarna och, sent, Uppenbarelseboken. Alla dessa baserades på *Vulgata*, den latinska version som utformats av Hieronymus på slutet av 300-talet och som var standardtexten inom västkyrkan därefter. Många översättningar utifrån Vulgatan gjordes i Europa under medeltid och tidigt 1500-tal.

I den medeltida, katolska gudstjänsten, som CHRISTER PAHLMBLAD ger en skiss av i sitt bidrag, spelar bibelläsningar en viktig men samtidigt begränsad roll. I den latinska gudstjänsten, mässan, skedde det mesta på kyrkans eget språk som också präglade handböcker, hymner och böner. Till och med predikningar skrevs på latin men översattes av prästen vid framförandet. Han var också ålagd att översätta söndagens eller de andra större helgdagarnas evangelietext till folkspråket. Kunde han, borde det också ske en utläggning eller förklaring av texten.

Utvecklingen präglas också mer av kontinuitet än brott. Även efter att NT 1526 och Gustav Vasas bibel gavs ut, gällde den latinska mässsan i större delen av dåtida Sverige, vilket omfattade Finland men inte Jämtland, Härjedalen och Bohuslän som tillhörde Norge eller Gotland och Skånelandskapen som tillhörde Danmark. Latinet ersattes av folkspråk, men ett liknande bruk av bibeltexten kvarlever i Svenska kyrkans gudstjänst än idag, där man läser enbart korta stycken ur Bibeln. Även om dessa fördelas på tre årgångar, blir textmängden bara en bråkdel av hela Bibelns texter, och för de flesta är och har detta varit den enda eller huvudsakliga kontakten med bibeltexten.

Till stor del föreskrivs också samma textavsnitt i NT 1526 som de som anges för varje söndags första årgång i dagens psalmbok för Svenska kyrkan. I slutet av NT 1526 finns nämligen ett register över sådana bibelavsnitt, så kallade perikoper. Det är bara början av bibelstället som återges och dess plats anges med A, B eller C beroende på om det rör sig om början, mitten eller slutet av respektive kapitel. Versnumrering införs inte förrän runt 1550 och finns alltså varken i NT 1526 eller Gustav Vasas bibel. Registret omfattar 167 poster, ibland utan episteltext, och minst 110 utgjorde obligatoriska firningsdagar som i princip skulle vara arbetsfria. År ut och år in skulle samma verser läsas i alla kyrkor som

hade tillgång till NT 1526 eller, femton senare, Gustav Vasas bibel med den textversion som kom att gälla ända till 1917.

Genom översättningen i NT 1526 får prästerna med Pahlmblads ord tillgång till ”en ordagrann och kompetent översättning” som var ”utrustad med den kyrkliga överhetens godkännande”. Detta till trots vittnar Olaus Petri 1530 att NT 1526 inte hjälpt så mycket som förväntat eftersom de okunniga prästerna fortfarande inte begriper den.

Gustav Vasa beordrade en svensk översättning av Nya testamentet genom en cirkulärskrivelse av ärkebiskop Johannes Magnus utfärdad den 11 juni 1525. Den ställdes till domkapitlen i Uppsala, Linköping, Skara, Strängnäs, Västerås, Växjö och Åbo samt till fyra olika klosterordnar. Enligt ärkebiskopen var kungens argument att andra riken har Bibeln på sitt eget språk och att en svensk översättning behövs för att teologiska tvister ska kunna avgöras genom hänvisning till de heliga skrifterna själva. Dessutom behöver Sveriges dåligt utbildade präster stöd för att kunna predika för folket. Vart och ett av stiften och klostren ålades i skrivelsen att inkomma med översättning av en specificerad del av Nya testamentet.

Skrivelsen utlöste en motreaktion bland konservativa katoliker, inte minst biskop Hans Brask i Linköping. Han menade att en översättning bara återger den ordagranna tolkningen av bibeln men inte de andra, mer andliga aspekter som bara tränade teologer förmår urskilja i den latinska texten. Det protestantiska mottot var *Sola scriptura* ’endast (den heliga) skriften’ i samsyn med renässanshumanismens slagord *ad fontes* (’till källorna’).

Trots motstånd tog det ändå bara 14 månader till dess en svensk översättning av hela Nya testamentet låg färdig i tryck. Frågan är hur översättningen genomfördes och om man följde cirkulärskrivelsens plan. Eftersom det måste ha tagit ett tag att komma igång och samordna de olika textbetingen och därtill genomföra en komplicerad och tidskrävande tryckprocess, har vissa forskare menat att man inte skulle ha hunnit med detta om uppdraget anförtrotts så många olika utförare. Själva översättningen kanske inte tog så lång tid – Martin Luther gjorde enligt uppgift sin översättning, det så kallade Septembertestamentet

(Luther 1522), på bara elva veckor. En allmänt spridd uppfattning är att översättningen skulle ha genomförts av antingen kungens kansler Laurentius Andreæ och/eller Olaus Petri. Teorin upprepas i de flesta sammanhang.

En annan uppfattning lanserades 1936 av Arthur Adell i boken *Nya testamentet på svenska 1526. Till frågan om dess tillkomst och karaktär. En kyrkohistorisk studie*. Adell argumenterar där för att cirkulärskrivelsens plan faktiskt genomfördes och att NT 1526 innehåller översatta bibelböcker av ungefär tio olika upphovsmän. Lars Wollin, dagens stora auktoritet på området, uppskattar antalet primäröversättare till minst fyra eller fem i studien *Det humanistiska bibelverket. Kring den nordiska reformationens bibelöversättning* från 2024. Som det ska visa sig i denna konferensvolym finns det nya, starka bevis för att mer än en person har varit inblandad. Olaus Petri har troligen översatt Matteus och Johannes evangelier samt Romarbrevet vilka visserligen är de tre för kyrkan viktigaste nytestamentliga bibelböckerna men ändå bara en mindre del av NT 1526.

För att återgå till själva trycket av NT 1526 är slutdatumet enligt kolofonen sist i boken den 15 augusti 1526, Marie himmelsfärdsdag och en mycket viktig festdag i kyrkan. Dateringen behöver inte vara den verkliga utan mer symbolisk, eftersom Laurentius Andreæ redan fem dagar tidigare erbjuder ärkebiskopen i Trondheim att köpa runt tre hundra överexemplar. Det aktualiserar frågan om den totala upplagan som enligt en uppgift på tyska uppgavs vara ”etliche tawsennt”, vilket har översatts till ’några tusen’. I tidigare forskning har man preciserat detta till omkring 2 000 utifrån antalet socknar i det dåtida Sverige och antagandet att varje socken skulle ha ett eget exemplar. Pahlmblad och STEFAN MÄHL kan dock båda göra troligt att upplagan bara var runt tusen exemplar eftersom ”etliche” också kan betyda ’ungefär’. Bara de cirka 750 kyrkoherdarna anmodades införskaffa boken och en del av dem hade skäl att inte göra det. Drar man bort dessa men lägger till övriga med behov av ett eget exemplar visar det sig att överupplagan hamnar just på det antal som erbjuds den norske ärkebiskopen. Detta är ett synnerligen viktigt resultat av vårt projekt.

Innan några exemplar av NT 1526 trycktes måste självklart översättningen vara gjord, och den måste ha utgått från vissa förutsättningar. Det har påstått att den religiösa medeltida svenskan, det så kallade *vadstenaspråket*, har påverkat NT 1526 språkligt. Uppenbarelseboken förelåg på medeltida svenska men färsk forskning har visat att den inte blev underlag för nyöversättningen. Detsamma gäller den något äldre översättningen av Apostlagärningarna. Men det finns som ovan påpekats många utdrag från evangelierna belagda från medeltida predikningar och textläsningar. Kan ett slags "tyst kunskap" om dessa ha påverkat översättarna?

ROGER ANDERSSON gör en ingående undersökning av denna fråga i sitt bidrag, både vad gäller skillnader i stil och innehåll i tre perikoper som översatts till svenska i medeltida postillor. I de flesta fall föreligger stilskillnader mellan postillornas översättning och NT 1526. Även textuella tillskott och strykningar samt skiljaktig text utvisar tydligt att när evangelierna nyöversätts i NT 1526 återkommer inte de medeltida postillornas översättningar eller deras ordval och formuleringar. Detta är ett viktigt resultat som talar för att NT 1526 inte vägleddes av muntlig traditionskunskap om hur evangelierna skulle lyda på svenska utan snarare verkar ha resulterat i en mer eller mindre ny bibelsvenska. Man får förmoda att för de lärda var bibeltexten på latin och översattes bara vid behov till modersmålet.

En annan möjlig källa till påverkan är tidigare svenska boktryck och RICKARD MELKERSSON undersöker därför det eventuella släktskapet mellan NT 1526 och tideboken *Worfruwe tydher* från 1525. Den senare är en bönbok som jämte bland annat psaltarpsalmer också innehåller 41 verser ur Lukasevangeliet, Romarbrevet och början av Johannesevangeliet. Melkerson jämför dessa textpartier med motsvarande i NT 1526 för att se om något samband kan spåras. Likheter skulle kunna förklaras antingen av att den ena översättningen påverkat den andra eller att de båda delar en gemensam bibeltradition av det slag som nyss nämnts. Melkerson finner en strukturell och lexikal likhet mellan de båda texterna i de undersökta avsnitten, även om de också är olika. Likheten skulle kunna förklaras av en folkspråklig traditionskunskap bland

prästerskapet just i fråga om sådana centrala textavsnitt som kanske ofta användes i olika sammanhang. Detta skulle alltså kunna avspeglas i båda de tryckta texternas översättningar.

Så, vilken grundtext för Nya testamentet utgår 1525–1526 års översättare då från? Frågan utreddes ingående redan av Erik Stave i hans bok *Om källorna till 1526 års öfversättning af Nya testamentet* som publicerades 1893, året för 300-årsjubileet av Uppsala möte då Sverige officiellt blev ett protestantiskt land. ALEXANDER ANDRÉE utreder Staves analys av vilka källor översättarna utgick ifrån och hur de använde dem. I förordet till NT 1526 nämns att "tolken" (om nu detta är en eller flera) har konsulterat flera böcker och flera läsarter. Stave undersöker fem möjliga källor. För det första den grekiska text som Erasmus av Rotterdam publicerade i ett antal utgåvor av vilka den från 1522 visar sig vara den man har utgått ifrån. Erasmus var den förste att publicera den grekiska texten men den var mest avsedd för att visa att hans latinska översättning var mer korrekt än den i Vulgata. Han översatte också mer idiomatiskt utifrån betydelse, inte ordagrant.

Enligt Stave lyser Erasmus grekiska text igenom bara på få ställen i NT 1526 men senare forskning har till och med avfärdat nästan alla dessa. I stället är det Erasmus latinska översättning som har utgjort en av de två viktigaste källorna. Den andra utgörs av Luthers tyska översättning 1522 (eller något av dess eftertryck). Inflytandet från dessa varierar i de olika bibelböckerna men från Luther har man i stort sett övertagit många förord och marginalkommentarer. Dock är hans implicita kritik mot katolska kyrkan nedtonad. Den text som översättarna förmodligen hade mer eller mindre memorerad var den latinska från Vulgata, och dess text har också påverkat den svenska språkdräkten, ibland avsiktligt men nog ofta omedvetet.

Stave förmådde inte, trots sin grundlighet, att analysera hela texten i NT 1526. Det blir en uppgift för datorlingvistiken, men i stort håller hans resultat. Hans bok är fortfarande ett mycket värdefullt arbete.

Det kan vara dags att se något på den text översättarna producerade. För att börja med det teologiska har veterligen denna aspekt inte fått mycket uppmärksamhet och ändå finns det en hel del att disku-

tera. Det som har konstaterats är att NT 1526 i viss mån skiljer sig från Luther 1522 vad gäller förordet, både innehållsligt och vad gäller synen på själva bibeltexten. Dessa båda utgåvor är ense om att Johannesevangeliet, Romarbrevet och 1 Petrusbrevet är de bästa böckerna, eftersom de betonar Kristi lära mer än hans handlingar. Men Luther avslutar också sitt förord med att varna för Jakobs brev som enligt honom saknar evangelisk karaktär. Även Hebreerbrevet, Judas brev och Uppenbarelseboken särbehandlas av honom och listas separat utan numrering i innehållsförteckningen. I NT 1526 saknas Luthers varning och de nämnda texterna särbehandlas inte. Dock bibehålls i den svenska översättningen deras särställning i förordet till Hebreerbrevet.

Så sker också i förordet till Jakobs och Judas brev, även om det är förkortat jämfört med Luthers. Dennes avslutande stycke där han säger sig helst inte vilja ha Jakobs brev i sin bibel motsvaras dock av ett helt annat i NT 1526 som istället menar att man inte ska kasta bort denna epistel eftersom den innehåller många goda ord, även om den inte ska räknas till de främsta bibelböckerna. Förorden till Uppenbarelseboken skiljer sig en hel del åt och här är NT 1526 otypiskt nog längre samt slutar med försvaret att denna bibelbok har accepterats av Kyrkan och många av dess lärare. Luthers förord avslutas däremot med ett personligt avståndstagande.

Slutligen kan konstateras att bildprogrammet skiljer sig emedan Luther 1522 inleder Hebreerbrevet, Jakobs brev och Uppenbarelseboken med mer ospecificerade vinjetter medan NT 1526 trots vad som har sagts i förorden i sina vinjetter tydligt identifierar dessa bibelböcker med Paulus, aposteln Jakob respektive evangelisten Johannes. Möjligen är detta ett val vid sättningen snarare än av den som skött redigeringen. Luthers fientlighet mot påvedömet är välkänd och redan i trycket 1522 utrustas helsidesbilderna i Uppenbarelseboken av såväl odjuret som den stora horan i Babylon med påvlig tiara. NT 1526 saknar dessa illustrationer.

Att den svenska översättningen inte skedde utan teologisk eftertanke är också uppenbart. Ett enda men så mycket mer anmärkningsvärt exempel utgörs av vers 16 i tredje kapitlet av 2 Timoteusbrevet. Där

står: ”För ty all scrifft vthaff gudhi vthgiffuin” (’Ty all av Gud utgiven (helig) skrift’). Luther 1522 har ”eyngegeben”, 1917 ”ingiven” och Bibel 2000 ”inspirerad”. Moderna översättningar av evangelikalt snitt föredrar ’utandad’ som i *Folkbibeln* och *Reformationsbibeln* eller ”breathed out” som i *English Standard Version*. Det är oförklarligt varifrån NT 1526 har fått sitt ’utgiven’ när det står *theopneustos* ’gudsandad’ på grekiska och ”inspirata” i såväl Vulgata som Erasmus. Någon översättare har uppenbarligen tänkt till.

En teologisk aspekt har också begreppet *Guds tjänst* och dess användning i Jakobsbrevet som har undersökts av MARTIN BERNTSON. Idag är *gudstjänst* en i strikt mening kyrklig och rituell term men i NT 1526 har ”Guds tjänst” betydelsen ’att tjäna Gud’. Begreppet var omdiskuterat under den första reformationstiden. I Jakobsbrevet använder översättaren uttrycket *Guds tjänst* med syftning på efterlevnaden av Guds vilja i uppsökandet av änkor och föräldralösa barn. Det sker här en betydelseförändring som bottnar i synen på värdet av gärningar. Luther skilde mellan laggärningar som skedde av fruktan för straff, vilka inte saknade värde men inte medförde att man blev rättfärdigad inför Gud utan bara inför andra människor. Trons gärningar däremot var de synliga frukterna av rättfärdiggörelsen. I Jakobsbrevet skiljs alltså mellan påvedömets påstått fåfänga gudstjänst och den sanna och riktiga gudstjänsten som innefattade lydnaden inför överheten.

Vid sidan av teologin ger världslig vokabulär i NT 1526 inblickar i olika sidor av det sammanhang där översättningen får sin form. LOUISE FAYMONVILLE behandlar vissa yrkesbeteckningar och titlar. Bibeltexterna tillgängliggjordes för många fler och det med ett bitvis nytt och vardagligt ordförråd inom bland annat förvaltning och militärväsen. (Man kan jämföra med riktlinjerna för nyöversättningen NT 2026 där det talas om en språkdräkt som är begriplig, naturlig och nutida.) I NT 1526 kan man se hur samhälle och kultur omskapas jämfört med i fornsvenska texter. Medeltida termer som *riddare* och *hövding* blev således *knektar* och *hövitsmän* och Faymonville visar att såväl ordval som frekvens varierar mellan olika bibelböcker. För nya begrepp fick man ibland importera tyska ord där inte svenska gavs ny betydelse, men den under-

liggande ideologin avspeglar den samhällsstruktur som centralmakten eftersträvade och som översättarna medvetet eller inte återgav.

MATTIAS LUNDBERG visar att NT 1526 även är en källa för att förstå framväxten av en musikalisk terminologi på svenska. För översättarna var det även en utmaning att återanvända kända svenska ord eller ge dem ny betydelse, alternativt välja importord. Fornsvenskans *kväda* ersätts således med *sjunga*. Man skiljer vidare osystematiskt mellan *hymn* och *psalm* vilket ställer till det något i terminologin och ger det senare ordet en annan och utvidgad betydelse jämfört med sin dubbla användning för psaltarpsalmer och andra psalmer, det vill säga hymner. Ordet *musik* börjar ännu inte användas utan det talas om olika instruments *röst* och för *musiker* används *sångare*. Jämfört med Luther 1522 och Tyndales engelska översättning 1526 används få nybildningar i den svenska.

NT 1526 innehåller alltså många nya begrepp och en del nya ord vilket författaren till förordet var mycket medveten om. Utgåvans ”förspråk” innehåller inte bara en motsvarighet till förordet i Luther 1522 utan också en längre, självständig del riktad till svenska läsare. Drygt hälften av hela förordet ägnas åt de 44 ”selsyn” ord som behöver förklaras, och de studeras närmare av undertecknad HENRIK WILLIAMS. Dessa sällsynta ord har snarast en besynnerlig eller märklig betydelse. Mönstret för ordförklaringarna har troligen hämtats från det danska Nya testamentet 1524, men innehållsligt skiljer sig de båda förorden i de båda utgåvorna åt. Många ord tillhör vardagsspråket och de flesta finns även i Bibel 2000. Fjorton ord får förklaringar också i marginalerna, men med ett undantag bara i första delen av NT 1526. Marginalförklaringar blir över huvud ovanligare mot slutet. Det beror på att bibelböckerna där har lägre teologisk vikt, men sannolikt även på att det blev bråttom i senare delen av processen.

Under medeltiden fanns det ingen reglerad stavning för fornsvenska utan varje skrivare följde individuella mönster. Även i NT 1526 varierar ortografin en hel del men här finns ändå en grund för dagens svenska skriftspråk. Frågan är vem som ansvarade för den stavning som möter oss, primäröversättarna, redaktören eller sättarna. Detta är ett av undersökningsobjekten för JONATAN PETTERSSON. Boken trycktes två sidor i

taget och genom att analysera stavningen av vissa ord samt avstavning vid radslut kan Pettersson visa att ett visst mönster bryts vid gränsen för halvlägg. Särskilt tydligt syns det vid stavning av *mig* som ”mich” respektive ”migh”. Det råder också en skillnad vad gäller att sätta bindestreck vid avstavning eller ej. Slutsatsen är att en sättare svarar för första halvan av lägg och en annan för andra halvan, förutom de första tre läggen som sättare två svarar för ensam. Sättarna tycks dock bara ha påverkat stavningen i mycket begränsad utsträckning, och i stället verkar man ha följt tryckmanuset nära, vilket betyder att den tryckta textens stavningsvanor kan härstamma från renskrivare eller möjligen från primäröversättarna.

Som har nämnts ovan tyder forskningen i senare tid på att flera personer har översatt bibelböckerna i NT 1526. DOMINIKA SKRZYPEK angriper detta problem genom att studera variationen mellan *varda* och *bliva*, där det förra verbet är det inhemska medan det senare har importerats under medeltiden från lågtyska. Från början betyder *bliva* 'förbli' men kommer så småningom att överta betydelsen 'bli' som i modern svenska. Redan nordisten Gustaf Lindblad hade upptäckt att det utifrån språkliga drag i översättningen kunde urskiljas två huvudgrupper av bibelböcker i NT 1526. Lindblads A-böcker har ett mer modernt språk medan B-böckerna har ett mer konservativt. Det olikartade språkbruket kunde förklaras med att det är olika översättare bakom de olika grupperna av böcker. Skrzypeks analys av de två verben bekräftar Lindblads analys, och hon visar också i en jämförelse med Olaus Petris texter att han använder ett motsvarande språkbruk som de progressiva A-böckerna. Dessa omfattar Matteus- och Johannesevangeliet, Romarbrevet, Petrusbreven samt Johannesbreven, av vilka vissa av dem som nämnts ovan har högre teologisk status. Resultaten och analysen talar för att det kan ha varit Olaus Petri som översatte dessa böcker, vilket även överensstämmer med Lars Wollins resultat utifrån en annan utgångspunkt.

Ett tecken på att NT 1526 har satt ett stort avtryck på svenska språket framgår vid en analys av dess betydelse för *Svenska Akademiens ordbok* (SAOB). Detta utreds av BO-A. WENDT som också belyser hur

ordförrådet i NT 1526 står sig i en jämförelse med det fornsvenska och senare nysvenska språket. Mest påfallande är att med sina nästan tio tusen textcitat är NT 1526 det näst mest citerade enskilda verket i SAOB, överträffat bara av Gustav Vasas bibel. Wendt undersöker ord i NT 1526 med rötter i fornsvenskan och som levt vidare under nysvensk tid, sådana ord (eller ordanvändningar) som dör ut med eller strax efter NT 1526, unika belägg (*hapax legomena* och särpräglade ordanvändningar) i NT 1526 samt slutligen nysvenska ord med sitt äldsta belägg i NT 1526. Hans resultat är bland annat att NT 1526 inte använder sig av en oproportionerlig andel importord men att översättningen lanserar en relativt hög andel för eftermedeltida svenska nya ord och därmed rent lexikalt i alla fall försvarar ställningen som portaltext till nysvenskan.

När väl översättningen var slutförd och redigerad var det dags att trycka själva boken, och för att göra det behövde man först skaffa papper, vilket är ämnet för PATRIK ÅSTRÖMS bidrag. Minst 100 000 helark gick åt om upplagan som det nu antas uppgick till tusen exemplar. Det bör ha tagit ett pappersbruk två månader att framställa, och eftersom papper ännu inte producerades i Sverige på 1520-talet fick det importeras från utlandet. Vid denna tid tillverkades papper av lump och Åström beskriver den intrikata och arbetskrävande processen. Även om papper var billigare än pergament måste det ändå ha inneburit en betydande kostnad. Ett exemplar av NT 1526 verkar ha betingat 3 mark, om inbundet eller obundet vet vi inte. Det är svårt att uppskatta vad detta motsvarar idag, men en beräkning ger att det ungefär motsvarar en månadslön för en medelinkomsttagare idag.

Det går att bestämma ursprunget till det papper som används till NT 1526 genom det mönster av vattenmärken och kedjelinjer som bildades av metalltrådar i formarna. Det visar sig att vattenmärkena i de knappt tio exemplar som Åström undersökt är av två olika motivtyper. Den ena typen har sina närmaste motsvarigheter i böcker tryckta vid samma tid i Strasbourg och Wittenberg, den andra är spridd över hela Tyskland. Geografiskt är alltså spridningen tämligen stor och det går därför ännu inte att säga något mer bestämt om källan till papperet i NT 1526.

Tryckprocessen har delvis belysts av Pettersson, nämnd ovan, och utreds närmare i STEFAN MÄHLS genomlysning av boktryckaren Jürgen Richolff den yngres verksamhet och i hans analys av de tryckstekniska förutsättningarna för NT 1526. Mähl ger en initierad inblick i Sveriges bokproduktion under senmedeltid och tidigt 1500-tal. Denna präglades av nordtyskt inflytande och från Lübeck hämtades 1525 Richolff när olika skrifter på latin eller svenska skulle tryckas. Han fick också ansvaret för arbetet på NT 1526. Strax efter publiceringen lämnade han Sverige och vidare tryckeriverksamhet sköttes av svenskar tills det blev dags för Richolff att återvända när Gustav Vasas bibel skulle tryckas halvtannat årtionde senare.

Mähl beskriver ingående själva sättnings- och tryckförfarandet där faktorer som antalet tryckpressar, tillgängliga sättare och annan personal samt uppsättningen av trycktyper avgjorde processens utformning och tidsåtgång. Bara det bevarade trycket kan ge oss ledtrådar till hur det hela har gått till, men det genomfördes sannolikt under tidspress våren och sommaren 1526. Många faktorer som spelar stor roll är osäkra, till exempel om man förfogade över en eller två tryckpressar, men den nya slutsatsen om en utgåva om ca 1 000 exemplar ger nya ramar för diskussionen om tidsåtgången. Det måste uppmärksammas att Richolff är den som inför bokstaven *å* i svensk skrift, en betydande besparing jämfört med det gamla bruket *aa* som behölls i danska och norska ända till 1948. Richolff införde bruket antingen på uppmaning av någon eller mer troligt på eget initiativ.

Av det tusental exemplar som trycktes av NT 1526 är 31 bevarade såvitt vi känner till idag, ett antal av dem ofullständiga. MARTIN KJELLGREN har undersökt och beskrivit dem i en detaljerad katalog. På svenska bibliotek finns 17 exemplar och ytterligare fyra i arkiv och andra samlingar. I Finland och Danmark finns två exemplar vardera; i Tyskland och Frankrike ett. Tre exemplar ägs av svenska privatpersoner. Inventeringen av bevarade exemplar är en förutsättning dels för att kunna analysera alla de faktorer rörande innehåll och fysisk artefakt som har aktualiserats ovan, dels för studiet av hur NT 1526 kom att användas i sin samtid och därefter. Särskilt spännande är de provenienser som

låter sig urskiljas, alltså i vems ägo ett exemplar har varit och hur det sedan använts. Likaledes informativa är olika typer av marginalnotiser bestående av anteckningar, rent klotter och teckningar från 1500-tal och 1600-tal men också senare. Ett exempel är en ägaranteckning med tjuvförbannelse i det exemplar som förvaras på Almedalsbiblioteket i Visby. Ett annat är korsfästelsebilden i ett av Uppsala universitetsbiblioteks exemplar (ex. 14 i Kjellgrens katalog i denna volym), där någon har skrivit bland annat en hymn på svenska med runor, se bild i slutet av boken.

Till receptionshistoriken hör hur NT 1526 bearbetades i Gustav Vasas bibel. Tidigare forskning har redan konstaterat att revisionen till största del eller kanske i stort sett helt utgår från Luthers tyska översättning. Denna fråga har LASSE MÅRTENSSON studerat utifrån exemplet Uppenbarelseboken. Här skiljer sig Gustav Vasas bibel från Luthers helbibel 1534 vilken man hade som utgångspunkt redan i det att den senare har ett långt, anti-påvligt förord och ett antal marginalnotiser med samma tendens, medan Gustav Vasas bibel helt stryker det korta förordet från NT 1526 och undviker de kritiska notiserna. Mårtensson undersöker de 21 skillnaderna mellan Erasmus grekiska text och dennes latinska översättning eftersom Luther i allmänhet håller sig till den grekiska versionen. I 17 av dessa fall följer Gustav Vasas bibel läsningen i NT 1526 som utgår från Erasmus latin och endast i fyra fall har det skett en ändring i anslutning till Luthers version. (Intressant nog innebär det att NT 1526 och Gustav Vasas bibel pekar längre bakåt i texttraditionen eftersom Erasmus grekiska text på dessa ställen utgörs av yngre läsningar.) Mårtensson gör också nedslag i Johannesevangeliet och sammantaget är resultatet att Gustav Vasas bibel i dessa bibelböcker snarast är en revision av NT 1526 och exemplen på en aktiv anpassning till Luthers översättning är få.

Femton år efter att NT 1526 publicerades förelåg alltså en helbibel på svenska. Den kom sedan att gälla i princip oförändrad innehållsligt ända till Bibelkommissionens översättning publicerades 1917, och i vissa församlingar med dispens ytterligare 20 år. Även idag finns flera nya svenska översättningar som utgår från samma texttradition som Gustav Vasas bibel. På 1500-talet var läget sämre för svenska biblar över

huvud taget eftersom den alltför begränsade upplagan inte räckte till för det ökade behovet. Inte förrän 1618 trycktes en ny helbibel, föranstaltad av Gustav II Adolf. Men redan 1550 kom ett ganska okänt upptryck av Nya testamentet (NT 1550) med texten hämtad från Gustav Vasas bibel.

ANNA KATHARINA RICHTER uppmärksammar denna självständiga del av de svenska bibeltryckens historia i jämförelse med andra länders, men även hur NT 1550 skiljer sig vad gäller bildprogram från sina föregångare. Särskilt NT 1526 har mycket sparsamt med illustrationer; bara korsfästelsescenen använd två gånger utgör helsidesbilder. För övrigt nöjer man sig med små inledningsträsnitt i alla bibelböcker (utom andra och tredje Johannesbrevet) föreställande respektive författare, med undantag för dem gällande Apostlagärningarna och episteln till Titus. NT 1550 däremot innehåller trettio träsnitt samt ett titelblad med dekorationer, och Richter undersöker detta illustrationsprogram, främst de träsnitt som inte hämtats från Gustav Vasas bibel och särskilt det som inleder Lukas evangelium och föreställer Luther själv! Också förordet till NT 1550 uppmärksammas där vissa lutherska tendenser tonas ner jämfört med tidigare företal. Utformningen av NT 1550 talar för att den hade en bredare målgrupp i sikte än de tidigare trycken. Medan NT 1526 tycks ha varit avsedd för kyrkans interna bruk, kan NT 1550 ha varit en produkt som var inriktad på att säljas på en öppen marknad.

Vi vet egentligen ingenting om hur NT 1526 påverkade kyrkolivet, förutom genom de sekundära anteckningar som har nämnts ovan. Men ett sätt är att jämföra med vilken roll andra översättningar har spelat i senare tid som de första i sitt slag för det aktuella språket. Detta är ämnet för ANDERS GÖRANZONS bidrag. Han utgår dels från en 1800-talsöversättning av Bibeln till språket oromo som talas i Etiopien, dels en alldeles färsk av Nya testamentet till sydsamiska. Den etiopiska gjordes av Onesimos med hjälp av dem med bättre infödd språkkänsla och det finns belägg för vilket intryck översättningen gjorde på människor som för första gången fick höra Bibelns ord på sitt eget språk.

För revitaliseringen av språk har bibelöversättningar spelat en stor roll och förhoppningen är att detta ska gälla även den hotade sydsamiskan.

Själva översättningsarbetet har också en betydelse för den språkliga utvecklingen och säkert påverkade detta arbete på NT 1526 också den samtida svenskan och den allmänna läskunnigheten. Som nämnts ovan skriver dock Olaus Petri 1530 att den nya översättningen inte mottogs problemfritt: de olärda prästerna hade klagat på att de inte förstått texten. Kanske var de helt enkelt alltför vana vid latinet eller så hade NT 1526 ännu inte hunnit sätta sig tillräckligt. Göranzon drar slutsatsen att bibelöversättningen så småningom bidragit till en större läskunnighet och att den stärkte den svenska kyrkoprovinsens självständighet. Därmed får NT 1526 mer status som ett startskott än ett portalverk.

Även om vår första svenska översättning av hela Nya testamentet inte kom att gälla så länge och sällan aktualiseras nuförtiden har NT 1526 ändå uppmärksammats under 1900-talet. RICHARD PLEIJEL utreder således historiebruket under 1900-talets första årtionden och hur olika aktörer ger denna textartefakt från 1500-talet en mening som idéfenomen fyra sekel efteråt, då översättningen förknippades med sin samtid men lika mycket förbands med en föreställd framtid. Tidigt 1900-tal präglades av samhälleliga förändringar där NT 1526 sågs som ett medel för förnyelse för en svensk kristenhet. Historiskt såg man utgåvan som svenska reformationens utlösande faktor och som en kontrast mot den medeltida katolicismen och särskilt påven som ansågs ha påtvingat ett herradöme över svenskarna och kristen tro. Men även profant hade översättningen en roll i en nationalistisk diskurs, på samma sätt som Svenska flaggans dag började firas, delvis med grund i Gustav Vasas val till svensk kung den 6 juni 1523. Ett motiv är också hyllandet av den nationella hjälten Olaus Petri som förutom sin roll som reformator länge tillskrevs äran av att ensam eller tillsammans med Laurentius Andreæ ha översatt NT 1526. Sammantaget blev utgåvan en ”fosterländsk bibel”.

Det viktigaste firandet av NT 1526 skedde vid högtidligheterna 1926; viktiga firanden ägde även rum vid reformationsjubileet 1917 och minnesfesten 1941 för Gustav Vasas bibel. NT 1526 kom i nytryck utgivet av Uppsalas överbibliotekarie Aksel Andersson redan 1893 vid 300-årsminnet av Uppsala möte. Faksimiltryck publicerades 1951 samt 1966, men alla dessa ligger utanför Pleijels undersökningsperiod.

I detta förspråk har det, som nämndes inledningsvis, varit lämpligt att introducera bokens artiklar utifrån en kronologisk princip som formar en historia om NT 1526. I boken presenteras bidragen däremot i en tematiskt uppdelad ordning som speglar olika forskningsintressen. Konferensen bjöd in till att belysa boken, språket och teologin, och dessa teman blir här utbyggda med var sitt kompletterande ord i tre huvudavdelningar: Boken och trycket, Språket och översättningen, Teologin och bruket.

Första delen, Boken och trycket, behandlar den materiella sidan av bokens tillkomst och de fysiska exemplaren. Den innehåller bidrag om tryckprocessen (Mähl), papperet (Åström), sättningen (Pettersson) och inventeringen av de bevarade exemplaren (Kjellgren). Den andra delen, Språket och översättningen, belyser översättningen som process och språklig produkt: hur översättningsarbetet var organiserat (Skrzypek), källtexterna (Andrée) och annan bibelöversättning från medeltiden och dess samtid (Andersson, Melkersson). Vidare uppmärksammas ordförrådet i NT 1526: dels hur specifika teman har hanterats (Faymonville, Lundberg), dels mer generella lexikala aspekter av verket (Williams, Wendt). Den sista delen, Teologin och bruket, belyser receptionen av boken i vid mening: bokens tilltänkta mottagare och användning (Pahlmblad), dess position i en vid tiden central teologisk fråga (Berntson) och bibelöversättningens betydelse i ett vidare kulturellt perspektiv (Göranzon). Slutligen belyses textens nachleben: omarbetningen av texten i Gustav Vasas bibel (Mårtensson), trycket av NT 1550 (Richter) och det tidiga 1900-talets förnyade intresse för NT 1526 (Pleijel).

Avslutningsvis kan det passa att berätta något om bakgrunden till denna konferensvolym. För ett drygt decennium sedan insåg jag att NT 1526 snart skulle fira fem hundra år och att det borde uppmärksammas. Efter att ha läst in mig på forskningen hade jag i januari 2019 ett idéseminarium om ett ramprojekt, inkluderande en konferens där olika aspekter av översättningen skulle belysas samt en digital nyutgåva publiceras av själva texten.

Ramprojektet krävde medarbetare och efterhand anmälde tre kollegor sitt intresse, nämligen Lasse Mårtensson vid Uppsala universitet, Jonatan Pettersson och Richard Pleijel vid Stockholms universitet. Utan deras medverkan hade detta projekt aldrig kunnat genomföras. Tillsammans anordnade vi i mars 2023 ett förberedande möte i Uppsala för att mäta intresset för en reguljär sammankomst. Av två dussin deltagare vid mötet anmälde sig nästan samtliga och den 15–16 mars 2024 ägde vår konferens rum med titeln "Thet Nyia Testamentit på Swensko 1526: Boken, språket, teologin". Stöd utgick från våra båda universitet samt från Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala. Denna volym är slutprodukten av konferensen. Den har redigerats i samverkan mellan oss fyra men Jonatan Pettersson har övertagit allt mer av ansvaret, samordnat processen och ordnat finansieringen av sättning och tryck. Hans namn står därför med rätta först.

Det andra målet, en digital utgåva av NT 1526, kunde realiseras efter att Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet bekostade en OCR-läsning av Aksel Anderssons utgåva 1893, vilken omnämnts ovan, och som Projekt Runeberg har bilder av på nätet. Skanningen utfördes av Per Cullhed vid Uppsala universitetsbibliotek. Lasse Mårtensson övertog huvudansvaret för utgåvan samt samordnade och skötte själv den största delen av korrekturläsningen. En preliminär version tillgängliggjordes inför konferensen så att de medverkande kunde göra sökningar i texten. Utgåvan, med versnummer införda, kommer att göras fritt tillgänglig. Men Mårtensson publicerar i år också en tryckt och varsamt redigerad utgåva av NT 1526 med ordförklaringar, och jag hänvisar till hans fylliga förord för ytterligare information.

Vår bok släpps den 15 augusti 2026 i samband med firandet av den officiella dateringen av NT 1526 till denna dag för fem hundra år sedan. Det går av stapeln i Stockholms storkyrka, en lämplig miljö eftersom Olaus Petri var verksam där och tryckningen av NT 1526 ägde rum i källaren till Själagårdsgatan 13 som fortfarande är i kyrkans ägo. En ekumenisk högtidsgudstjänst anordnas också som för vår del organiseras av Richard Pleijel, men huvudansvaret bärs av Svenska bibelsällskapets generalsekreterare, Anders Göranzon. Bibelsällskapet står dessutom

som värd under höstens bokmässa i Göteborg då de båda publikationerna också presenteras.

Vi hoppas att denna konferensvolym, textutgåvorna och allt annat som görs under 2026 och förhoppningsvis följande år kommer att väcka förnyat intresse för NT 1526, inte som reformationsminne eller nationalistiskt propagandastycke utan i sin egen rätt som en text och ett bokverk vilket har ett självvärde.

Uppsala i februari 2026

Henrik Williams